Kijk op exoten

nummer 6, september 2013

Met exoten worden uitheemse soorten aangeduid die Nederland niet op eigen kracht kunnen bereiken, maar door menselijk handelen (transport, infrastructuur) hier in de natuur terecht zijn gekomen of dat in de nabije toekomst dreigen te doen. Soorten die Nederland op eigen kracht bereiken vanuit hun natuurlijke verspreidingsgebied, bijvoorbeeld door klimaatverandering, zijn geen exoten. Exoten leiden in de meeste gevallen niet tot grote problemen; slechts een beperkt aantal vertoont invasief gedrag door een explosieve ontwikkeling na vestiging. Invasieve exoten kunnen een bedreiging vormen voor de inheemse biodiversiteit, volksgezondheid of veiligheid.

Voorwoord

Onderzoekers van o.a. de Universiteit van Gent en RAVON ontdekten recent de nieuwe schimmel *Batrachochytrium salamandrivorans*. De conclusie die de onderzoekers trekken is dat deze schimmel, nauw verwant aan de amfibieschimmel (*B. dendrobatidis*), verantwoordelijk is voor de massale sterfte van inheemse vuursalamanders. De herkomst van deze nieuwe schimmel is nog onbekend, maar het is niet uitgesloten dat deze schimmel een 'exoot' is.

We kennen diverse voorbeelden van uitheemse pathogenen die ons land binnenkomen, vaak door mee te liften met de invoer van uitheemse dieren. Een bekend voorbeeld is de schimmel *Aphanomyces astaci* die meelift met Amerikaanse rivierkreeften. Deze schimmel veroorzaakt de kreeftenpest waardoor onze inheemse Europese rivierkreeft vrijwel is uitgestorven. De Amerikaanse brulkikker kan de eerdergenoemde amfibieschimmel bij zich dragen. In het Verenigd Koninkrijk is de grijze eekhoorn een beruchte invasieve exoot. Deze exoot kan een parapokkenvirus overbrengen op de inheemse rode eekhoorn, die daaraan dood gaat.

Uitheemse dieren die uit hun gebied van herkomst ook pathogenen meenemen zijn dus een bekend fenomeen. We ontdekken de introductie van zulke uitheemse pathogenen echter pas laat, op het moment dat we de gevolgen zien in de natuur. Dat is vaak té laat om er snel en effectief iets aan te kunnen doen.

Het zou goed zijn als we in staat zijn dergelijke bedreigingen eerder te signaleren. Dat is echter makkelijker gezegd dan gedaan. Zo zijn de dieren waarmee pathogenen ons land binnenkomen zelf meestal ongevoelig en laten geen symptomen zien. Een waterdichte oplossing voor dit probleem lijkt niet reëel. Wel kunnen we proberen een beter beeld te krijgen van de wereldwijd bekende, schadelijke pathogenen die ons land in de toekomst zouden kunnen bereiken. Maar zodra een nieuw, onbekend pathogeen opduikt, zoals *B. salamandrivorans*, biedt ook onderzoek naar wereldwijd bekende pathogenen geen uitkomst.
Wie heeft een haalbaar idee dat bij kan dragen aan vermindering van de risico's van uitheemse pathogenen?

Wiebe Lammers
Team Invasieve Exoten (NVWA)

Inhoud

Zonnebloemboorvlieg	**2**	**Aandacht voor exoten nuttig?**	**6**
Gewone slingerzakpijp	**3**	**Bruinkopdiksnavelmees**	**9**
Geranium- en tijgerblauwtje	**4**	**Nieuwe schimmelziekte bedreigt tamme kastanje**	**11**
Zwarte Pacu	**5**	**Zijdeplant**	**13**
Exoten alert	**5**	**Wasbeer**	**14**

Invasieve zonnebloemboorvlieg vestigt zich in Duitsland

John Smit, EIS-Nederland

De zonnebloemboorvlieg (*Strauzia longipennis*) werd in 2010 voor het eerst in Europa aangetroffen in een privétuin in Berlijn. Tijdens een gerichte zoektocht het jaar erop werd de soort gevonden op maar liefst 16 verschillende locaties in die stad en in 27 zonnebloemvelden in de deelstaat Brandenburg. Oorspronkelijk komt de zonnebloemboorvlieg voor in Noord-Amerika waar ze wijdverspreid is. Het is een voor boorvliegen opvallend grote soort met een lengte van 6 à 7 millimeter. De volwassen dieren zijn oranjegeel, waarbij het borststuk en de punt van het achterlijf van de vrouwtjes vaak wat donkerder van kleur zijn. De vleugeltekening is bruingeel en bestaat uit onderling verbonden gele tot bruine banden.

Biologie

De larven van de zonnebloemboorvlieg leven in de stengels van zonnebloem (*Helianthus annuus*). De eieren worden op beschaduwde delen van de stengel afgezet en de larven boren hierin verticale tunnels. Wanneer er verschillende larven in één stengel leven kunnen ze de stengels ernstig verzwakken, waardoor ze makkelijk breken. De volgroeide larven verlaten eind augustus, begin september de stengel om zich te verpoppen in de strooisellaag. Vanaf begin juni verschijnen de volwassen dieren. De soort heeft één generatie per jaar.

Zonnebloemboorvlieg. (Foto: Claudia Brückner)

De larven leven in zowel de wilde als gekweekte varianten van de zonnebloem en zijn tevens gevonden in de langs sommige Nederlandse rivieren algemene aardpeer (*Helianthus tuberosus*). Daarnaast is de soort ook bekend van *Ageratina altissima* (in de Nederlandse handel beter bekend onder *Eupatorium rugosum*).

Economische schade

De schade aan zonnebloemen veroorzaakt door de larven zelf is meestal geen groot probleem, tenzij er zeer grote aantallen larven per stengel aanwezig zijn. In dat geval kunnen hele velden makkelijk door sterke wind platwaaien. Veel belangrijker is de secundaire infectie door bijvoorbeeld schimmels. Deze hebben vrij spel nadat de stengels beschadigd zijn door de boorvlieglarven en de planten zelf toch al verzwakt zijn. In Noord-Amerika en Canada wordt deze soort beschouwd als weinig problematisch. Vermoedelijk zorgt de bestrijding van een andere schadelijke soort, de zonnebloemkever (*Zygogramma exclamationis*), er voor dat ook deze boorvlieg bestreden wordt.

Verwarring met Europese soorten

Door hun kleur en vleugeltekening lijken de volwassen dieren sterk op de hoefbladboorvlieg, de rode-kamperfoelieboorvlieg en de zomergeneratie van de grote schermbloemboorvlieg. Van al deze soorten is de zonnebloemboorvlieg te onderscheiden aan de hand van de veel sterker opgeblazen kop waardoor de ogen veel kleiner lijken, ongeveer de helft in plaats van minimaal ¾ van de hoogte van de kop. Van deze soorten is alleen de hoefbladboorvlieg vergelijkbaar qua grootte, de andere twee worden meestal niet groter dan 5,5 millimeter.

Verspreiding

Alle drie de waardplanten zijn veel in tuinen te vinden. Er wordt dan ook aangenomen dat de zonnebloemboorvlieg zich inmiddels gevestigd heeft in Duitsland en dat uitbreiding haast onvermijdelijk is. In Nederland worden zonnebloemen nauwelijks commercieel verbouwd, maar in het zuiden en oosten van Europa is dit een veel voorkomend gewas en is economische schade niet uit te sluiten.

De gewone slingerzakpijp en nauwe verwanten

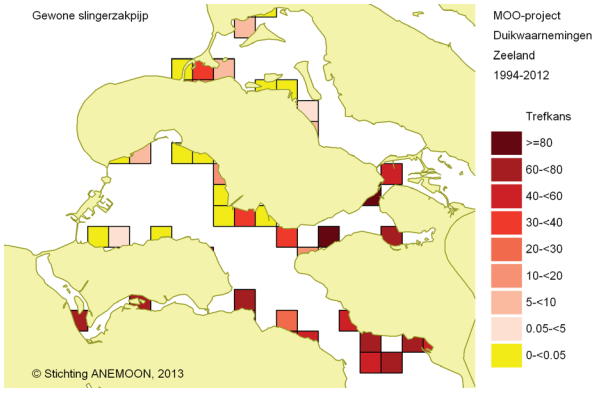
Adriaan Gmelig Meyling, Arjan Gittenberger & Inge van Lente, Stichting ANEMOON

Sinds 1999 komt in de Nederlandse kustwateren, met name in Zeeland, een nieuwe kolonievormende zakpijpsoort voor. Dit is de gewone slingerzakpijp (*Botrylloides violaceus*). "Gewone" in de Nederlandse naam is misschien wat verwarrend, want het oorspronkelijke leefgebied ligt in het noordwesten van de Stille Oceaan, nabij Japan. De soort heeft zich verspreid via schepen in onder meer Noordwest-Amerika en Europa. In de provincie Zeeland is de soort vrij algemeen, maar ook in de Waddenzee wordt de soort gevonden.

De soort leeft beneden de laagwaterlijn. Slingerzakpijpen kunnen daar op allerlei substraat worden aangetroffen, zoals stenen, wieren en andere zakpijpen, waaronder de Japanse knotszakpijp. Ook niet-duikers kunnen de kleurrijke kolonies bewonderen. Vaak worden ze aangetroffen vlak onder het wateroppervlak op drijvende pontons in havens zoals bijvoorbeeld in Burghsluis. Gunstig zijn plaatsen met een sterke stroming die voor voldoende voedsel zorgt. Toch blijkt uit de trefkansenkaart (figuur 1) gebaseerd op duikwaarnemingen dat de soort in het oostelijk deel van de Oosterschelde algemener is dan in het westelijk deel. Al te heftige stroming lijkt dus ook weer niet zo gunstig.

De soort vormt grote kolonies van vrij vlakke, onregelmatige, korstvormige plakkaten, die zich geheel aanpassen aan de ondergrond. Deze hebben een diameter van enkele centimeters tot meerdere decimeters. Elke kolonie bestaat uit groepjes van meerdere kleine individuele zakpijpjes (zoïden)

Figuur 1. Trefkans op de slingerzakpijp (Botrylloides spec) gebaseerd op duikwaarnemingen gedaan in het kader van het Monitoring-project Onderwater Oever (MOO) van Stichting ANEMOON.

De slingerzakpijp vormt een plakkaat van kleine zakpijpjes. Het gaat hier waarschijnlijk om de gewone slingerzakpijp Botryloides violaceus. Vaak zijn deze donker rood, maar de soort kan ook in tal van andere kleuren worden aangetroffen. (Foto: A. Gittenberger)

bijeen, die wel allemaal een eigen instroomopening hebben, maar waarbij meerdere groepjes van die individuele zakpijp-zoïden, samen één uitstroomopening hebben. De zoïden bereiken een lengte van 2,5 tot 3 millimeter. Bij de gesterde geleikorst (*Botryllus schlosseri),* een autochtone soort, zijn de groepen ovaal van vorm. Bij de beide *Botrylloides*-soorten zijn de groepen heel langgerekt en vaak slingerend van vorm. De instroomopeningen liggen aan de buitenkant van het ovaaltje of de slinger, rondom de uitstroomopeningen.

Veel lastiger is om de soort te onderscheiden van soorten als *Botrylloides leachi* en *Botrylloides cf diegensis*. Het is mogelijk deze in de Nederlandse zoute wateren aan te treffen. Vanwege de vele mogelijke kleurvariaties blijft het onmogelijk om kolonies van *B. schlosseri, B. leachi* en *B. cf diegensis* met 100% zekerheid te determineren zonder naar de anatomie te kijken. Onderscheid tussen deze slingerzakpijpen kan alleen gemaakt worden met een microscoop, waarbij onder meer gelet moet worden op het aantal kieuwspleten (stigmata) en de bouw van de kieuwkorf. Een andere mogelijkheid is de soorten te onderscheiden op basis van de larven. Deze hebben een rudimentaire wervelkolom en lijken op kikkervisjes. Zo zijn de larven van de gewone slingerzakpijp aanzienlijk groter dan die van de tweekleurige slingerzakpijp *Botrylloides leachi* en de meeste andere *Botrylloides*-soorten.

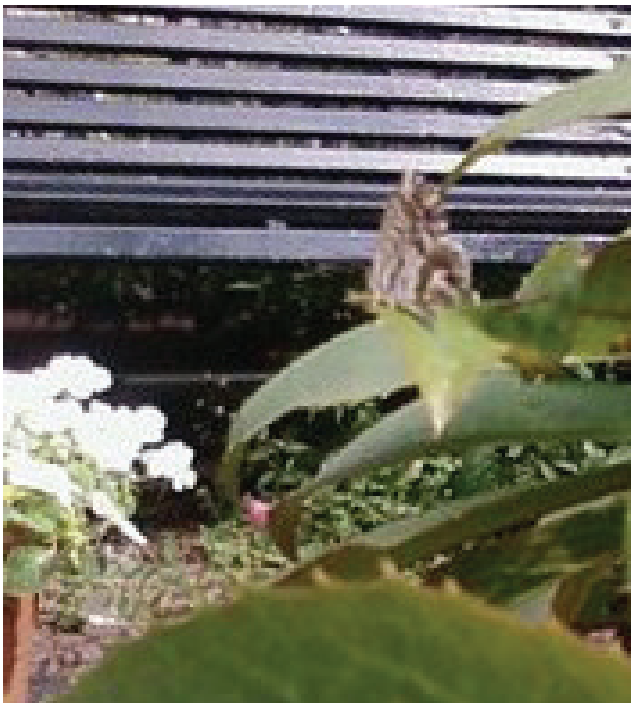
Experts vermoeden dat het bij verreweg de meeste waarnemingen van slingerzakpijpen door duikers in Nederland om de gewone slingerzakpijp gaat. Dan is "Gewone" in de Nederlandse naam toch niet zo gek.

Exotische vlinders in 2013

Kars Veling, De Vlinderstichting

Het was een van de beste vlinderjaren van de afgelopen tijd. Vanaf juli werden erg veel vlinders gezien en voor de oranje luzernevlinder, een trekvlinder uit Zuid-Europa was het waarschijnlijk het beste jaar ooit. In zo'n jaar verwacht je ook dat exotische vlinders meer worden gezien, maar dat was niet het geval. Er was slechts een waarneming van het geraniumblauwtje, en tweemaal is in 2013 het tijgerblauwtje gezien.

Op 17 augustus zag Tera Boelen-van der Loo op de Prinsengracht, midden in Amsterdam een **geraniumblauwtje**. Ze kon met haar mobiele telefoon ook foto's maken en al zijn het geen prijswinnende platen, voor de herkenning waren ze uitstekend. Ze zaten op planten in een waterkanttuintje. Het jaar is trouwens nog niet afgelopen en er kunnen (ook op andere plaatsen in het land) nog geraniumblauwtjes worden gemeld die in de zomer eitjes hebben afgezet. Het is een onopvallend klein bruinig vlindertje en de warme zomer lijkt geschikt voor voortplanting, dus wie weet wat het najaar nog in petto heeft.

Geraniumblauwtje. (Foto: Tera Boelen-van der Loo)

Het **tijgerblauwtje** is in Midden-Limburg op twee plaatsen gezien en wel op 5 en op 6 augustus. Mogelijk gaat het hier om hetzelfde exemplaar.
In Engeland is voortplanting geconstateerd op de kliffen van Dover. Op kalkgraslanden hier zijn eitjes afgezet op de pronkerwt (*Lathyrus latifolia*). Dit is een niet inheemse tuinplant, die zich op de kalkgraslanden vestigt en daar als plaag gezien wordt en die er bestreden wordt. Een dilemma dus voor de beheerder nu er daar rupsen op zitten! In Nederland zijn er geen waarnemingen van ei-afzet..

Tijgerblauwtje. (Foto: Wim Cruysberg)

Zwarte Pacu aan de haak

Karpervisser Frank Avezaat meldde via het vangstenregistratieplatform MijnVISmaat een wel heel bijzondere vangst. Hij ving op 30 juli 2013 een zwarte pacu van 44 cm. Zwarte Pacu's komen van origine voor in de Amazone en zijn nauw verwant aan de piranha. Hoe deze vis in een visvijver in Noord-Brabant is beland is niet zeker, maar vermoedelijk is deze uitgezet door een aquariumhouder.

Pacu's kunnen niet overleven bij lage watertemperaturen en deze vis zal komende winter niet overleven.

Pieter Beelen, Sportvisserij Nederland

Sportvisserij Nederland

MijnVISmaat

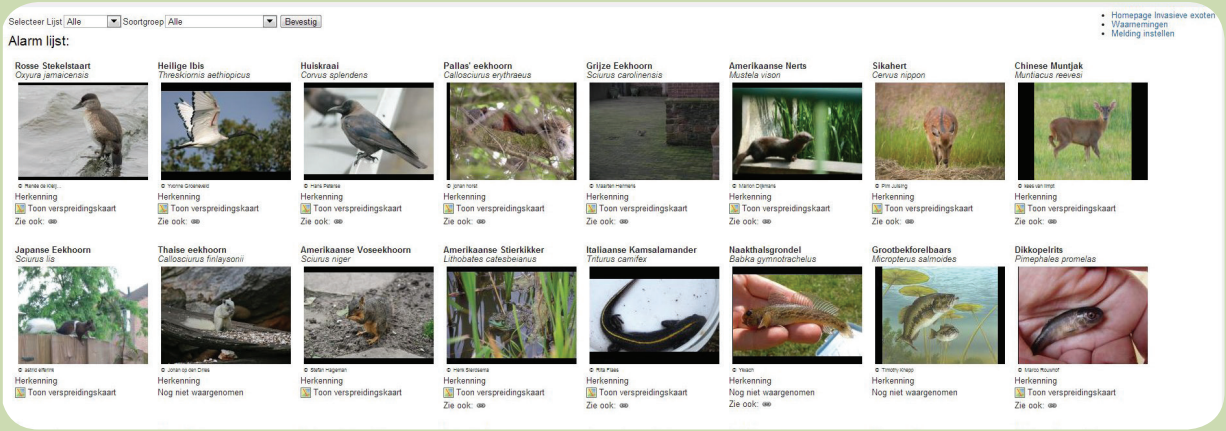
Exoten alert

Op Waarneming.nl is het mogelijk om een alert te ontvangen voor een aantal invasieve exoten. Dit is met name interessant voor terreinbeheerders en een ieder die geïnteresseerd is in deze materie. Vooralsnog is een beperkte soortenlijst beschikbaar, zie *http://waarneming.nl/invasive_alert_view.php*

Het instellen van alerts gaat via *http://waarneming.nl/invasive_alert_invoeren_v3.php* waarbij u de keuze heeft om voor heel Nederland, 1 provincie of 1 gebied voor alle soorten of een eigen selectie de alerts te ontvangen. Uiteraard zijn meerdere keuzes mogelijk. Bijvoorbeeld: voor de kleine waterteunisbloem (*Ludwigia peploides*) wilt u alerts uit heel Nederland ontvangen en voor alle soorten een alert uit de Oostvaardersplassen. Per dag worden de waarnemingen gegroepeerd in 1 email die na 24:00 wordt verzonden

Hisko de Vries, Waarneming.nl

Waarneming.

Aandacht voor exoten nuttig?

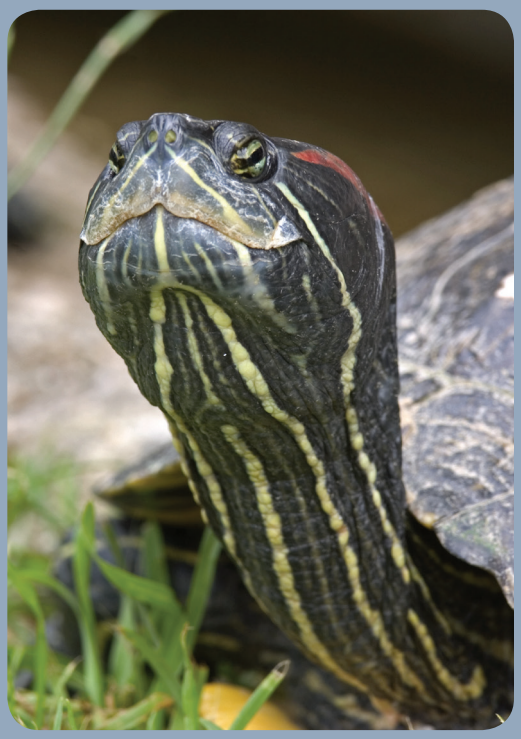
Jeroen van Delft, RAVON

Vanaf 2008 wordt er opdracht gegeven aan de organisaties van dit Signaleringsproject om exoten onder de aandacht te brengen en te houden bij de waarnemers in het veld. Via onder meer persberichten, social media, websites, artikelen, lezingen, themadag over exoten in 2012, de Kijk op Exoten en het themanummer Natura over exoten in 2013 (25.000 ontvangers) wordt hier invulling aan gegeven. De vraag is natuurlijk of deze aandacht ook effect heeft. Gaan er meer mensen exoten melden? Neemt het aantal exotenmeldingen toe? Is er al eens een exoot gesignaleerd, waarna snelle actie nog mogelijk was?

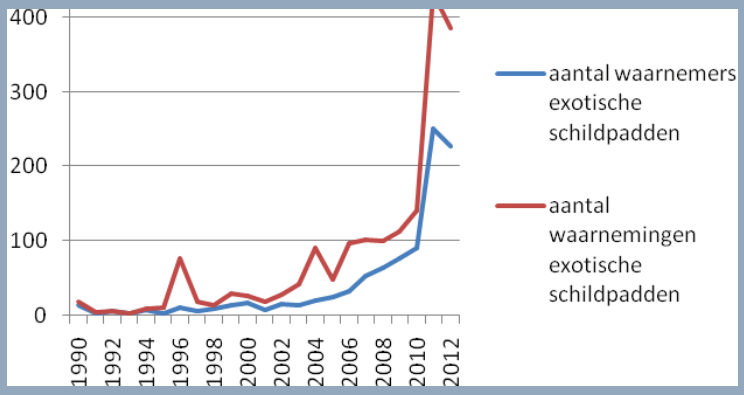
Allereerst het aantal waarnemingen van exoten; neemt dat toe? Dat is een eenvoudige vraag, maar het antwoord is niet zo eenvoudig. Zo zitten sommige exoten de laatste jaren in hun groeifase van de populatieontwikkeling en worden alleen al daarom veel meer waargenomen. Andere exoten gaan juist achteruit, wat een reden voor een afnemend aantal waarnemingen kan zijn. Daarnaast is er natuurlijk niet uitsluitend aandacht voor exoten geweest dankzij het Signaleringsproject Exoten, maar bestaat er al langer voor sommige soorten veel aandacht. En ook de invoerportals *Waarneming.nl* en *Telmee.nl* zijn een belangrijke stimulans. De data laten daardoor niet voor alle soorten een sterk stijgende lijn zien vanaf het moment dat het Signaleringsproject is gestart. Toch zien we sinds de start van het Team Invasieve Exoten, en daarmee de verder toegenomen

Casus exotische schildpadden

Al decennialang worden exotische schildpadden in de Nederlandse wateren aangetroffen. Tot 1997 ging het vooral om de roodwangschildpad. Na een Europees importverbod werden verwante soorten ingevoerd. Ook van deze soorten werden al snel op aanzienlijke schaal exemplaren in de natuur aangetroffen. Lange tijd werden exotische schildpadden vooral als een rariteit beschouwd, maar tussen 1997 en 2007 verschenen meerdere publicaties over deze dieren in Nederland. RAVON besteedt er sinds die tijd ook meer aandacht aan. Zo is er een hoofdstuk aan gewijd in de landelijke atlas van amfibieën en reptielen en wordt er op de website sindsdien ook aandacht aan besteed. In Kijk op Exoten figureerden ze nog niet, maar daar komt dit jaar verandering in. Wel is in Kijk op Exoten steeds opgeroepen om waarnemingen van exoten zoveel mogelijk te melden. De toegenomen aandacht sinds 1997 lijkt effect te hebben. In 2005 zijn er voor het eerst meer dan 20 waarnemers en in 2011 wordt tot nu toe het hoogtepunt bereikt met 250 waarnemers die tenminste één waarneming van een exotische schildpad melden.

Roodwangschildpad (Foro: Jelger Herder)

Grafiek 1: Aantal waarnemers dat exotische schildpadden doorgeeft en het aantal waarnemingen van exotische schildpadden dat deze waarnemers instuurt (1990-2012).

aandacht voor exoten, een constant hoog aantal waarnemingen. Voor een set van 47 exoten (prioritaire exoten uit het Signaleringsproject aangevuld met een tiental al langer aanwezige en goed herkenbare soorten) ontvangen we van 2008 tot en met 2012 jaarlijks tussen de 20.000 en 30.000 waarnemingen. In de periode 1990 tot en met 2007 komt dit aantal maar in 3 jaar boven de 10.000 uit. Het aantal waarnemers dat exoten meldt zit vanaf 2008 jaarlijks tussen de 2000 en 3000. Van 1990 tot en met 2007 blijft het aantal waarnemers van exoten in de meeste jaren onder de 500 en komt maar in twee jaar boven de 1000.

Enkele andere ervaringen

Een vergelijkbare ervaring als RAVON (zie case Amerikaanse brulkikker), heeft de ***Zoogdiervereniging*** met betrekking tot het nadrukkelijk aandacht schenken aan ***exotische eekhoorns***. In 2008 hebben zij, vanwege een risicoanalyse in opdracht van Team Invasieve Exoten, oproepen gedaan om exotische eekhoorns te melden. Dat leverde de eerste waarnemingen van de Pallas' eekhoorn op, waarna in opdracht van de Provincie Limburg en de NVWA een actie is opgestart om de Pallas' eekhoorns weg te vangen.

ANEMOON merkt dat een belangrijk deel van de inspanningen om exoten te signaleren nul-waarnemingen oplevert. Dat komt doordat veel aandacht gericht is op de gebieden waarvan nog niet bekend is hoe het er met specifieke exoten voorstaat. Die nul-waarnemingen zijn uiterst relevant. Zo blijken de ***geaderde stekelhoren, de Japanse stekelhoren en Amerikaanse oesterborder*** gewoon nog heel zeldzaam. Het feit dat er geen positieve waarnemingen binnen komen, zegt dus niets over de inspanningen die er gedaan zijn om deze soorten wel te zoeken en onder de aandacht te brengen. Nulwaarnemingen stromen niet door naar de NDFF. Bij het benoemen van de inspanningen van waarnemers voor het Signaleringsproject Exoten, is het dus belangrijk je dit te realiseren.

Bij de ***planten*** is het doorgeven van ontsnapte tuinplanten en invasieve exoten al voor het signaleringsproject goed van de grond gekomen, maar de laatste jaren sterk toegenomen. Vroeger keek men nog wel eens de andere kant op, als er een plant groeide die daar niet thuishoorde. De toegenomen aandacht voor exoten leidt in de plantenwereld ook tot snelle actie. Dit jaar werd bijvoorbeeld de ***springzaadsoort (Impatiens cristata)*** als ingeburgerd in Amsterdam vastgesteld. Al in de week erop, is tijdens een landelijk excursieweekend in diverse steden meer aandacht gegeven aan de herkenning van deze soort.

Voor de ***mossen en korstmossen*** is het zeker een grote stimulans geweest om allerlei per ongeluk aangeplante en verwilderde soorten te melden en daarover publicaties te schrijven. Het gaat maar om een handvol soorten (circa 20), die vaak maar een enkele keer gemeld zijn. Het moment dat er begonnen werd met het regelmatig melden van niet-wilde populaties en soorten, valt nagenoeg samen met de eerste exotenprojecten van de NVWA.

Sportvisserij Nederland heeft de indruk dat exoten die al wat langer present zijn en algemeen zijn geworden (bv. ***zwartbekgrondel***), minder gemeld worden. Het nieuwe is er af en het handelingsperspectief voor overheden is nagenoeg afwezig. Dat stimuleert mensen niet meer zo sterk om hun waarnemingen door te geven en wat men doorgeeft is vaak grover dan voorheen. Zo is men vaker geneigd alle vangsten als één verzamelwaarneming te melden of slechts incidenteel één van de vele vangsten door te geven.

Conclusie

Hoewel de gegevens over invasieve exoten in Nederland geen eensluidend beeld tonen en er uiteraard door tal van organisaties, al dan niet soortspecifiek, aandacht wordt gevraagd voor exoten, lijkt het er op dat de aandacht vanuit het Signaleringsproject nuttig is. Er worden jaarlijks door veel mensen, veel (nul)waarnemingen verzameld en voor enkele soortgroepen is er sprake van een zeer scherpe toename van het aantal meldingen, sinds de aandacht voor exoten ook vanuit het TIE wordt gestimuleerd. Door de beschikbaar gemaakte goede informatie, werden de brulkikker (zie kadertekst) en de Pallas' eekhoorn herkend en vervolgens snel bestreden.

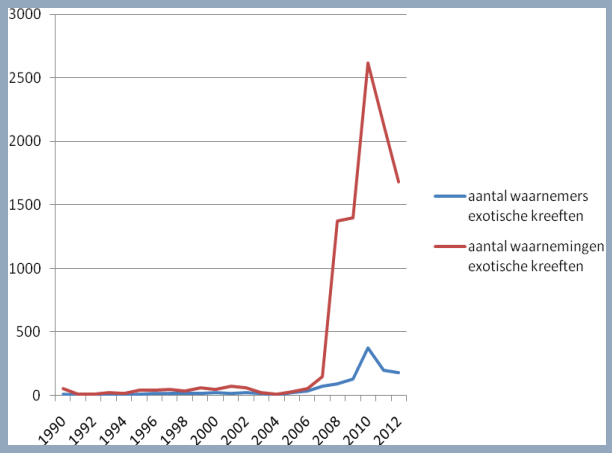
Verslappende aandacht voor specifieke exoten, zoals onder meer gemeld door Sportvisserij Nederland en waarvan misschien ook bij de kreeften sprake is, benadrukt het belang van blijvende aandacht voor dit onderwerp. Anderzijds is de prioritaire exotenlijst heel belangrijk. Voor veel vrijwilligers is het stimulerender om soorten door te geven waarvoor nog handelingsperspectief bestaat. Het gaat dan om soorten die net ons land zijn binnengekomen, of die al langer aanwezig zijn, maar op slechts een beperkt aantal plaatsen, zoals Amerikaanse brulkikker en Pallas' eekhoorn. Dit in tegenstelling tot soorten waar overheden waarschijnlijk toch geen maatregelen meer tegen zullen nemen (nijlgans, zwartbekgrondel).
De behaalde successen en opgedane ervaringen vormen een sterke stimulans voor ons om exoten de volle aandacht te blijven geven.

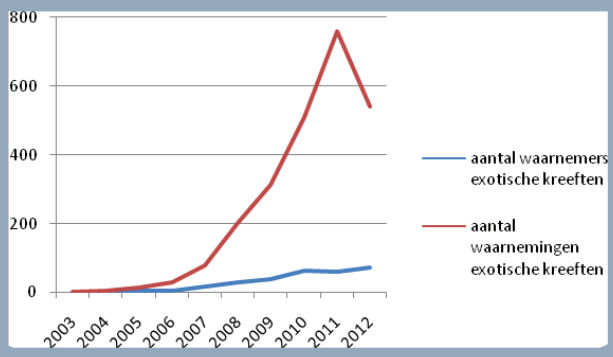
Casus exotische kreeften

Om meer grip op de data te krijgen, is ingezoomd op een groep van redelijk goed te herkennen soorten die binnen dit Signaleringsproject en zeker ook daarbuiten de laatste jaren veel aandacht hebben gekregen; de exotische rivierkreeften. Met name vanaf 2008 is EIS-Nederland intensief werk gaan maken van deze groep, waaronder zich enkele duidelijk invasieve exoten bevinden. Er is een determinatietabel gemaakt, er zijn oproepen geplaatst en er is samenwerking gezocht met tal van organisaties die actief zijn in de Nederlandse wateren. In 2010 werd een herziene, geplastificeerde kreeftenzoekkaart uitgebracht die o.a. via RAVON, de EIS-Nieuwsbrief, diverse waterschappen en het CvB (Combinatie van Beroepsvissers) onder enkele duizenden waarnemers is verspreid. Ook in Kijk op Exoten is er vanuit EIS-NL meermaals aandacht voor exotische rivierkreeften geweest.

Rode Amerikaanse rivierkreeft (Foro: Jelger Herder)

Grafiek 1 geeft het verloop van het totaal aantal waarnemers van exotische kreeften in Nederland van 1990 tot en met 2012. Tot en met 2006 gaat het jaarlijks om minder dan 50 waarnemers. In 2009 wordt de grens van 100 waarnemers overschreden, waarna dit aantal toeneemt tot bijna 400 in 2010. De aantallen waarnemingen vertonen in de periode 2008-2010 een enorme stijging, om daarna wat terug te zakken. Er worden echter nog altijd veel meer waarnemingen per jaar verzameld, dan in de jaren voor 2010. De grote piek in 2010 hangt samen met het project "verspreidingsonderzoek uitheemse rivierkreeften" dat in dat jaar door Stichting EIS in opdracht van het Team Invasieve Exoten werd uitgevoerd (*www.kreeftenonderzoek.nl*). Vele honderden waarnemers in heel Nederland werden daarbij actief benaderd om gericht naar kreeften te zoeken. De terugval in het aantal waarnemingen na 2010 is een stimulans om door te gaan met het informeren en stimuleren van waarnemers.

Grafiek 2 heeft betrekking op waarnemers die in de betreffende periode meer dan 100 waarnemingen van vissen en amfibieën hebben doorgegeven; je zou dat "RAVONners" kunnen noemen. Voor deze groep is geanalyseerd of alle aandacht voor kreeften, waaronder het toezenden van de kreeftenzoekkaart door RAVON in 2010, enig effect heeft op hun waarnemingsgedrag. Dat blijkt duidelijk het geval te zijn. In 2003 was er binnen deze subselectie één waarnemer die welgeteld één vondst van een kreeft meldde. In 2012 was dat opgelopen tot 71 waarnemers die 235 waarnemingen inleverden. Het aantal waarnemingen was in 2011 met 350 zelfs nog hoger. We weten echter dat waarnemers nog tot een jaar na dato waarnemingen invoeren, waardoor het aantal voor 2012 nog altijd op kan lopen. Opvallend is dat tussen 2009 en 2010 de sprong wordt gemaakt van 39 naar 62 waarnemers. Mogelijk is dat het directe gevolg van het toezenden van de kreeftenzoekkaart.

Kreeften vormen hiermee een goed voorbeeld van hoe voorlichting en enthousiasmering kan helpen om meer waarnemers en meer waarnemingen te krijgen van een groep invasieve exoten.

Casus Amerikaanse brulkikker

De Amerikaanse brulkikker is in Europa ingevoerd voor consumptie en als vijver- en huisdier. In de jaren negentig is de import in de EU verboden, omdat het teveel risico's met zich meebrengt. Deze kikker zorgt buiten zijn natuurlijke verspreidingsgebied namelijk voor veel problemen via predatie, concurrentie, de overdracht van ziekten op inheemse amfibieën en voor geluidsoverlast. Ze prijkt op de lijst met '100 ergste invasieve exoten ter wereld'. In Nederland was de brulkikker vanaf begin jaren '90 niet meer voortplantend uit de vrije natuur gemeld. Vlak over de grens in Vlaanderen zijn nabij Noord-Brabant echter drie populaties aanwezig. Het risico dat de soort de grens oversteekt is groot en dus werd in 2010 een groep vrijwilligers opgeleid om mee te draaien in een "Early Warning System". Dit viel onder een Nederlands-Vlaams project (INVEXO) rondom invasieve exoten, dat mede werd gefinancierd door het Europees programma Interreg IV A voor de grensregio Vlaanderen-Nederland.

RAVON en haar partners kregen bijzonder veel media-aandacht voor deze soort en het Early Warning System. Op de website is veel informatie over de soort ontsloten, waaronder veel herkenningsmateriaal van alle levensstadia en ook de geluiden. Door al deze aandacht werden we door het brede publiek meer dan 100 keer gebeld om "brulkikkers" te melden; steeds bleek de determinatie onjuist en ging het om inheemse amfibieën. Maar het was ook door al deze aandacht en de ontsloten informatie, dat een particulier uit Baarlo zich bij RAVON meldde. Na het horen van een vreemd geluid bij zijn tuinvijver en het vangen van grote, gestippelde kikkerlarven, had hij via de geboden informatie snel de soort op naam kunnen brengen. De eerste zekere voortplantingslocatie in Nederland in 20 jaar was daarmee een feit. Vervolgens is razendsnel gehandeld door een samenwerkingsverband van betrokken organisaties, om deze tuinvijver brulkikkervrij te maken in opdracht van de Nederlandse Voedsel- en Warenautoriteit (NVWA). We weten inmiddels dat dat succes heeft gehad. Dit is een voorbeeld van hoe het verspreiden van kennis kan leiden tot het melden van een invasieve exoot en vervolgens tot snelle actie. Het Early Warning System in Noord-Brabant, inmiddels uitgebreid met het Limburgse Baarlo, wordt nu voortgezet dankzij bijdragen van Gegevensautoriteit Natuur en Team Invasieve Exoten. Naast vrijwillige waarnemers, zetten we vanaf dit jaar ook de nieuwe methode environmental DNA in (zie *www.environmental-dna.nl*).

Voor speurneuzen: de bruinkopdiksnavelmees

Adrienne Lemaire, Sovon Vogelonderzoek Nederland

De bruinkopdiksnavelmees is een exoot, die al vijftien jaar voorkomt ten zuidoosten van Weert in Limburg. Het gaat waarschijnlijk om ontsnapte of vrijgelaten kooivogels. Deze soort werd aanvankelijk niet opgemerkt of herkend, mede door de verborgen leefwijze. Dankzij gezamenlijk speurwerk van verschillende vogelaars is er inmiddels al heel wat meer bekend. En natuurlijk zijn we benieuwd naar de verdere ontwikkelingen.

De eerste vogels broedden al in 1997-1999 (Avifauna van Limburg), maar werden toen aangezien voor twee andere soorten. Met een oproepje in 2010 in de Provinciale Sovon Nieuwsbrief door Rob Lensink, Gert Ottens en Tom van der Have om foto's en geluidsopnamen te maken begon het speurwerk, allereerst om de soort goed vast te stellen. Door de eerste geluidopname in 2011 van Gijs Kurstjens en foto's uit 2012 van Joris Verhees werd duidelijk dat het vermoedelijk om bruinkopdiksnavelmezen ging. Het feit dat deze vogel ook als kooivogel verkrijgbaar is ondersteunde deze derminatie, alhoewel DNA onderzoek uiteindelijk uitsluitsel moet geven. Doordat daarna waarnemingen werden doorgegeven op *waarneming.nl* ontstond er vanaf 2010 langzamerhand een beter beeld van aantallen, verspreiding en voortplanting.

Aantallen, verspreiding en broedgevallen

In vijftien jaar tijd is het aantal waargenomen vogels toegenomen van enkele individuen naar maximaal 15 in maart 2013. Gedocumenteerde broedgevallen zijn bekend uit 1997-1999 (Avifauna van Limburg) en 2006 (Provinciale Broedvogelkartering). In 2010 werd nestindicerend gedrag gemeld op *waarneming.nl*. In 2011 en 2012 zijn broedgevallen gemeld van het broekbos bij de Ellerhei.

In 2013 zijn er tot nu toe nog geen duidelijke aanwijzingen dat er opnieuw gebroed is, maar we wachten in spanning af of er nog nieuwe informatie boven tafel komt. Het verspreidingsgebied is tot nu toe vrij beperkt binnen een straal van 5 km. Dit jaar zijn er verder voor het eerst 6 vogels geringd in het Swartbroek door René Janssen. Dat kan in de toekomst meer inzicht geven in overleving of verdere verspreiding. Recentelijk (27 augustus 2013) zijn twee geringde vogels waargenomen op ruim 1 km afstand van de oorspronkelijke ringplek.

Hoe verder?

We willen uiteraard graag weten hoe deze soort zich nu verder gaat ontwikkelen en wat de precieze aantallen zijn. Zal de uitbreiding of groei, na een gewenningsperiode sneller verlopen? Neemt het aantal vestigingen en het verspreidingsgebied verder toe? Waar en hoe vaak komt de soort tot broeden en hoe is de overleving van de jongen? Waar blijven ze in de winter en komen ze goed door de winter heen? Geef dit soort informatie door via *waarneming.nl* of *sovon.nl* graag met de hoogste broedcode. Ook informatie over gedrag en biotoopgebruik is interessant (zie kader).

Dankwoord

Dit stukje is samengesteld op basis van informatie van Joris Verhees, Max Berlijn, Gijs Kurstjens, Ran Schols, Rob Lensink, Tom van der Have en Gert Ottens. Allen hartelijk dank daarvoor. Uitgebreidere bronvermelding is in deze nieuwsbrief helaas niet mogelijk.

Bruinkopdiksnavelmees in zijn kenmerkend biotoop bij Weert in Limburg (Foto: Max Berlijn)

Herkenning, biotoop en gedrag

De bruinkopdiksnavelmees komt oorspronkelijk uit Oost-Azie en leeft daar in bamboebossen, struwelen en moerassen. Het zijn hoofdzakelijk zaadeters, aangevuld met insecten in de broedtijd. Wat betreft hun uiterlijk lijken bruinkopdiksnavelmezen op een vrouwtje baardman. Het meest opvallend zijn de grijze schouderdekveren en de roodbruine vleugel in combinatie met lichtroze pootjes en een donker oog.

Ran Schols maakte in 2012 goede foto's en geluidsopnamen die je kunt bekijken en beluisteren op *waarneming.nl*.

Wat betreft hun gedrag en biotoop schreef hij het volgende:

"Ter plekke 2 alarmerende ouders en 2 pas uitgevlogen jongen (staartje van hooguit 2 cm) die gevoerd werden laag in de vegetatie. Ouders maakte hard en opvallend scheldend geluid; de jongen produceerden vermoedelijk het vrij onopvallende zacht fluitende geluidje. Bij tijd en wijle zeer opvallend, beweeglijk en luidruchtig maar ook regelmatig sneaky en lastig waarneembaar. Ouders zowel in boomkronen als laag in rietruigte foeragerend; de jonkies verbleven zeer laag in de kruiden in de houtwal en waren vrijwel onzichtbaar." (1 juni 2012, *waarneming.nl*).

Max Berlijn, die de soort zelf in China heeft gezien, schreef dat het erg moeilijk was om de soort in Limburg te vinden. Het lukte pas na het vierde veldbezoek en met behulp van het afspelen van geluid.

Nieuwe schimmelziekte bedreigt tamme kastanje

Menno Boomsluiter, Nederlandse Mycologische Vereniging

Begin vorige eeuw heeft zich in het oosten van de Verenigde Staten een ecologische ramp van formaat voltrokken. De daar algemeen voorkomende Amerikaanse tamme kastanje (*Castanea dentata*) bleek zeer vatbaar te zijn voor een Aziatische schimmel (*Cryphonectria parasitica, syn. Endothia parasitica*) die met plantmateriaal vanuit Azië rond 1900 in de staat New York werd ingevoerd. Vervolgens stierven tussen 1904 en 1950 vrijwel alle volwassen bomen binnen het oorspronkelijk areaal (zie kaartje).
Momenteel komen nog slechts enkele tientallen volwassen vruchtdragende bomen binnen het oorspronkelijk areaal voor.

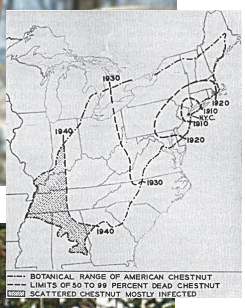
In 1938 werd *Cryphonectria parasitica* voor het eerst in Italië gevonden. Vanaf dat moment heeft de ziekte zich langzaam over Europa verspreid. Ze gedraagt zich weliswaar minder agressief, maar eist desondanks toch veel slachtoffers. Hoewel in 2001 Noord-Frankrijk, Groot Brittannië en Nederland nog vrij waren van deze ziekte is dat momenteel niet meer het geval. De afgelopen twee jaar zijn zowel In Groot Brittannië als in Nederland enkele gevallen van *Cryphonectria parasitica* gevonden

De ziekte kenmerkt zich door gezwellen op de stam en takken. Vaak zijn op de afstervende plekken kleine rode vruchtlichaampjes te vinden, die lijken op het meniezwammetje. Boven de ziekteplekken sterven de takken af terwijl onder deze afgestorven plekken weer nieuwe takken uitlopen. De dode bladeren blijven lang nadat de takken zijn afgestorven zitten waardoor de zieke bomen vaak van verre te herkennen zijn.
De tamme kastanje kent ook de inktziekte. Bij deze verwelkingsziekte treedt een verkleuring van het hout op en sterft de boom in zijn geheel af.

Op dit moment wordt actief tegen infecties opgetreden. Dit betekent dat, na het vaststellen van aanwezigheid van de ziekte door de Nederlandse Voedsel en Warenautoriteit (NVWA), de betreffende aangetaste boom wordt gerooid en vernietigd. Een rigoureuze maatregel waarvan verwacht wordt dat het de verspreiding van de ziekte zal tegengaan.

De geïnfecteerde bomen kunnen via *exoten@mycologen.nl* gemeld worden. Deze meldingen zullen worden doorgegeven aan de NVWA

(Foto's met toestemming van Daniel Rigling, Eidg. Forschungsanstalt für Wald, Schnee und Landschaft (WSL), Switzerland. Kaart: USDA Forest Service)

Zijdeplant, invasief of niet?

Ruud Beringen, FLORON

De zijdeplant (*Asclepias syriaca*) is een in Noord-Amerika inheemse soort uit de Maagdenpalmfamilie (*Apocynaceae*), die vanwege het gebruik als sierplant over een groot deel van de wereld verspreid is. Rond 1629 is de plant voor het eerst in Europa geïntroduceerd. In Nederland is de soort alleen op enkele plaatsen in de duinen van Zuid Kennemerland al geruime tijd ingeburgerd. Het aantal meldingen van zijdeplant neemt de laatste jaren echter toe. In enkele Europese landen is de soort al bestempeld als invasief.

Kenmerken

De zijdeplant is een overblijvende plant met forse, onvertakte, tot ruim 1 meter hoge stengels, die ontspruiten uit dikke, kruipende, ondergrondse wortelstokken. De langwerpig eironde bladeren zijn kort gesteeld, tegenoverstaand en 10-20 cm lang en 5-8(-11) cm breed.
De rozerode bloemen staan in een schermvormige bloeiwijze met een diameter van 6 tot 10 cm. De plant bloeit in juli tot en met augustus. In september rijpen de ±7 cm lange peulvormige vruchten.

De vruchten bevatten vele honderden zaden die in de herfst vrijkomen. De zaden hebben zijdeachtig vruchtpluis en worden door de wind verspreid.

Alle delen van de plant bevatten wit melksap. Het bitter smakende melksap is giftig voor zoogdieren en wordt door het vee gemeden. Voor de rupsen van de Amerikaanse monarchvlinder (*Danaus plexippus*) is de zijdeplant echter de belangrijkste voedselplant.

Figuur 2. Vrucht van zijdeplant (Foto: Joke Schaminée-Sluis)

Figuur 1. Bloeiwijze van zijdeplant (Foto: Joke Schaminée-Sluis)

Verspreiding in Nederland

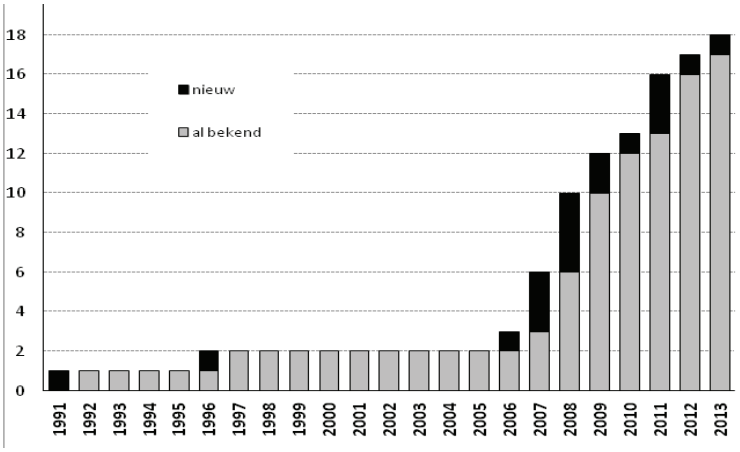
In Nederland wordt de zijdeplant al lang als sierplant gekweekt. In de "Nieuwe Lijst der Nederlandsche Vaatplanten" uit 1904 staat hierover de volgende opmerking: "Vroeger in tuinen gekweekt en hieruit als onuitroeibaar onkruid overgebleven". De oudst bekende gedocumenteerde opgaven van verwilderde zijdeplanten dateren uit 1866. Als vindplaatsen worden genoemd: Begroeide duinen bij Bloemendaal, talrijk op enkele plaatsen (1866), Lindenheuvel bij Haarlem, op duinzand (1866). Behalve in de duinen verwilderde de soort ook in akkers getuige de vondst in een aardappelveld bij Geleen in 1900.
Na 1990 is de zijdeplant binnen Nederland uit 18 km-hokken gemeld. Het langst bekend is ze van een groeiplaats langs een fietspad in de duinen ten noorden van Noordwijk. De planten zijn hier al meer dan 20 jaar aanwezig. Later werden er nog groeiplaatsen ontdekt bij het Kraansvlak (Bloemendaal) en in de duinen bij Zandvoort. Na 2005 wordt de plant vooral gemeld van nieuwe plekken in of nabij de bebouwde kom, met name in de provincies Noord-Brabant en Gelderland. Recent is er in Zeeland een groeiplaats ontdekt bij een strandovergang in de duinen bij Dishoek (Walcheren).
Hoe de planten op deze groeiplaatsen terecht zijn gekomen is niet duidelijk, maar waarschijnlijk zijn alle groeiplaatsen ontstaan door toedoen van de mens. Mogelijk zijn het relicten van groeiplaatsen in tuinen, maar ook het dumpen van tuinafval of aanvoer van met wortelfragmenten verontreinigd ophoogzand behoren tot de mogelijkheden.

Invasief of niet

Alhoewel de zijdeplant in veel Europese landen ingevoerd is wordt ze in de meeste landen niet als een invasieve exoot beschouwd. In Oostenrijk en Tsjechië geldt de soort als potentieel invasief en alleen in Litouwen en in Hongarije wordt de soort als invasief gezien. Vooral in Hongarije zorgt de plant voor problemen. In Hongarije is de zijdeplant een belangrijke drachtplant in de bijenhouderij en voor dit doel wordt ze op ruime schaal geteeld. Vanuit deze cultures is de plant ontsnapt en heeft ze zich vooral op de droge, zandige bodems in het centrale, vlakke en laaggelegen deel op veel plaatsen gevestigd. In 1985 werd geschat dat de soort in bossen, braakliggende terrein, graslanden, akkers, wijngaarden en boomgaarden over een oppervlakte van 32.500 ha verwilderd voorkwam. Sinds 1998 is de zijdeplant één van de 5 invasieve soorten die in Hongarije intensief gemonitord wordt.

Vanwege de giftigheid voor het vee en omdat het zich in soja- en maïsakkers tot een lastig onkruid kan ontwikkelen staat zij in sommige staten van de Verenigde Staten en Canada, alhoewel zij hier inheems is, toch op de lijst van schadelijke planten (Noxious Weeds).

Als de zijdeplant zich éénmaal ergens gevestigd heeft blijkt zij een zeer standvastige en lastig te bestrijden plant. Door middel van de ondergrondse uitlopers breidt zij zich gestaag uit. Na onderploegen kan ieder wortelstokfragment

Figuur 3. Aantal km-hokken (cumulatief) met waarnemingen van de zijdeplant (Asclepias syriaca) (Bron: NDFF en Waarneming.nl)

weer uitgroeien tot een nieuwe plant. Doordat zij niet door zoogdieren gegeten wordt heeft zij een concurrentievoordeel ten opzichte van smakelijker planten. Veel herbiciden blijken bovendien niet werkzaam te zijn tegen de plant. Hoe hardnekkig de plant stand houdt wordt geïllustreerd door een waarneming uit de omgeving van Eindhoven. Zijdeplanten, die eerst in de tuinen groeiden, bleken na het slopen van een woonwijk en na "zuivering" van de grond nog steeds aanwezig te zijn.

In de duinen liggen de groeiplaatsen in het Natura 2000-gebied Kennemerland-Zuid. De groeiplaatsen liggen in de Habitattypen Grijze duinen (2130) en Duindoornstruweel (2160). Vooralsnog zijn er weinig aanwijzingen dat inheemse soorten hier verdrongen worden. In Nederland lijkt de verspreiding vooral door de mens bewerkstelligd te worden en zijn er geen aanwijzingen dat de zijdeplant zich door middel van zaden over grote afstanden verspreidt. Toch blijft het goed om de vinger aan de pols te houden, dus geef je waarnemingen door aan *Telmee.nl* of *Waarneming.nl*. Vooral meldingen van spontane nieuwe vestigingen uit zaad zijn van belang.

Figuur 4. Kilometerhokken met waarnemingen van de zijdeplant na 1990 (Bron: NDFF en Waarneming.nl)

Bronnen:
http://www.q-bank.eu/Plants/BioloMICS.aspx?Table=Plants%20-%20Species&Rec=59&Fields=All
http://eol.org/pages/581277/details
http://waarneming.nl/soort/view/18372
Aanvullende informatie van: Niko Buiten, Joep Spronk, Peter Meininger, Joop Mourik en Jelle van Dijk, waarvoor dank.

Is de wasbeer los?

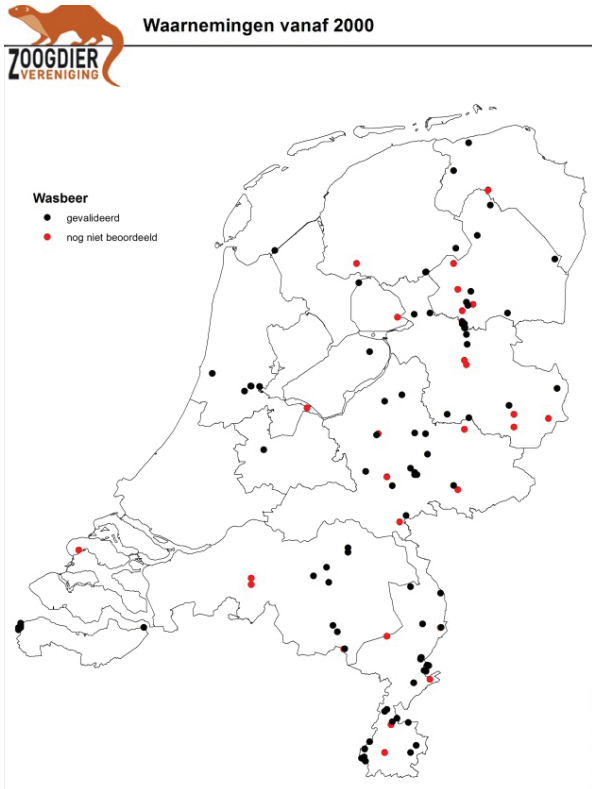
Hans Hollander, Zoogdiervereniging

De wasbeer is van oorsprong een Noord-Amerikaanse exoot die in de vorige eeuw in Duitsland en Rusland is ingevoerd voor de bontindustrie. Zoals helaas vaker gebeurt, zijn dieren ontsnapt en uitgezet en vestigde zich een populatie. Intussen komt de soort in heel Centraal- en West-Europa voor, inclusief Nederland en België. Wasberen leven in bosgebieden, vooral in de buurt van water. Het zijn alleseters, die leven van noten, bessen, maïs, insecten, wormen, eieren, slakken, kikkers, vogels en muizen. Ze kunnen zich ook redden in een stedelijke omgeving, waar ze ook afval eten. Meestal leven ze alleen, maar in het paarseizoen zoeken ze elkaar op.

De wasbeer in Nederland

In Duitsland kwam de soort tot 2006 hoofdzakelijk voor in bos- en natuurgebieden in het midden en noorden van het land; de soort heeft hier een beschermde status en mag niet worden bejaagd.

Figuur 1. Locaties waar in de periode 2000 – half 2013 wasberen werden gemeld (gevalideerde en ongevalideerde waarnemingen in de NDFF)

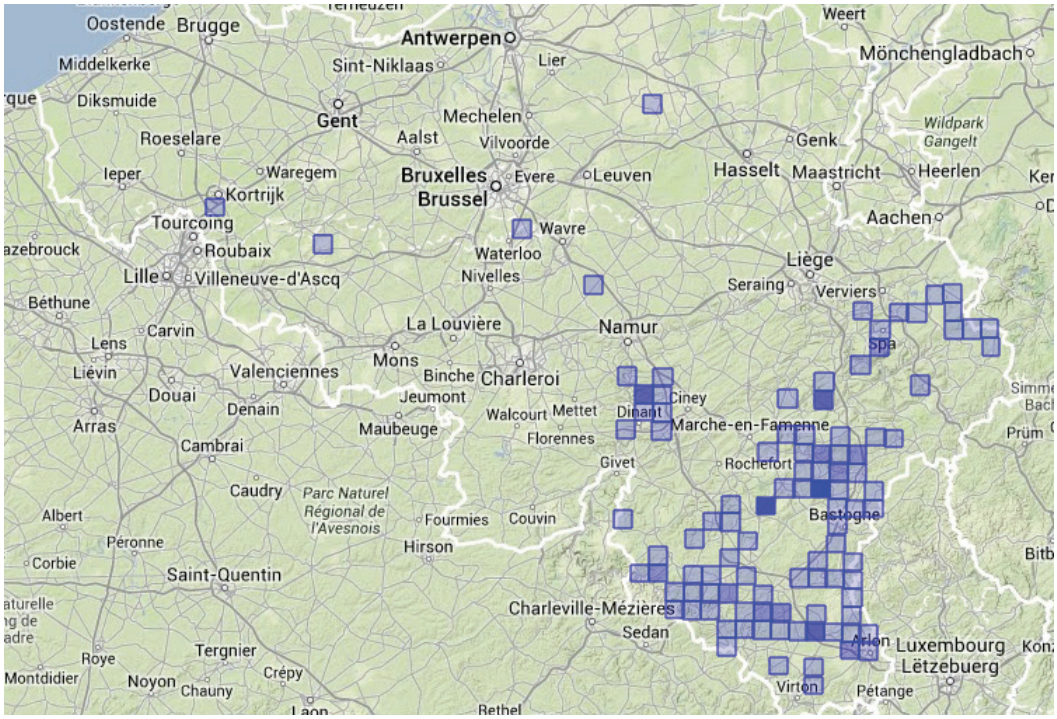

Wasbeer (Foto: Richard Witte)

Er is sprake van een 'natuurlijke' uitbreiding richting Nederland, die lijkt te verlopen via rivierdalen. Het grensgebied met Nederland is relatief dun bevolkt en vormt de rand van het areaal. Van 1970-1988 waren er circa 50 meldingen in Nederland in de oostelijke provincies. Mogelijk was een deel hiervan afkomstig uit Duitsland. Van 1995-2008 waren er slechts enkele waarnemingen, in 2008 waren er plots enkele tientallen. Daarna zakte het aantal weer langzaam in. De meeste waarnemingen komen uit Limburg, Gelderland en Drenthe (figuur 1) en daarnaast uit alle overige provincies m.u.v. Zuid-Holland. Met name in stedelijke gebieden en in het midden en westen van het land betreft het waarschijnlijk dieren die ontsnapt zijn uit gevangenschap of opzettelijk zijn losgelaten. Dat zal echter ook deels het geval zijn met de waarnemingen in het oosten van het land. De wasbeer lijkt dus (nog) niet 'los' te zijn in Nederland. In elk geval zijn nog geen gevallen van voortplanting in het wild in ons land bekend.

Gehouden dieren

Op 19 juni 2013 heeft de Staatssecretaris van Economische Zaken een positieflijst gepubliceerd, van zoogdiersoorten die mogen worden gehouden. De wasbeer staat hier niet op en mag na wettelijke vaststelling van de lijst in de Eerste en Tweede Kamer vanaf 1 januari 2014 dus niet worden gehouden. Maar goed ook, want wasberen zijn niet aangepast aan een leven in huis. Ze hebben als (semi-)solitair dier geen behoefte aan gezelschap en zijn ook voor kinderen geen goed gezelschap. Handel en bezit van wasberen is daarmee hopelijk verleden tijd.

Figuur 2. Leefgebied in Wallonië en locaties in Vlaanderen waar wasberen zijn gemeld (gevalideerde en ongevalideerde waarnemingen op www.waarnemingen.be) vanaf 2009.

De wasbeer in België

In België heeft de wasbeer populaties in Wallonië in de provincies Luxemburg en Namen. Verondersteld wordt dat de soort verspreid over Vlaanderen voorkomt als gevolg van ontsnappingen. Vanaf 2009 werd het houden van wasberen in België verboden. Net als in Nederland hebben cameravallen hier hun intrede gedaan, wat in 2012 leidde tot een filmpje '1e Vlaamse wasbeer gefilmd'.

Op www.waarnemingen.be zijn zeker in 2013 vele foto's gemaakt met cameravallen te vinden. Vanaf 2009 is het aantal waarnemingen in België via deze site snel opgelopen: 2009 16, 2010 37, 2011 52, 2012 171 en de teller voor 2013 staat tot nu toe op 100. Aangezien de soort nog niet is waargenomen langs de Nederlandse grens, zal er van instroom vanuit België nauwelijks sprake zijn.

Wasbeer (Foto: Richard Witte)

Exoten melden

Het is van groot belang dat waarnemingen van exoten worden gemeld, zodat er in onderzoek, beleid en beheer rekening mee gehouden kan worden. Gebruik hiervoor zoveel mogelijk de invoerportals Waarneming.nl, Telmee.nl en MijnVismaat.nl.

De portals van Waarneming.nl en Telmee.nl werken nauw samen en zorgen dat uw waarnemingen terecht komen in de Nationale Databank Flora en Fauna, zodat ze goed gebruikt kunnen worden.

Colofon

Eindredactie
Jeroen van Delft, Stichting RAVON

Lay-out & Vormgeving
Kris Joosten, Stichting RAVON

Nieuwsbrief digitaal ontvangen?
Meld u hiervoor aan via www.ravon.nl/nieuwsbriefexoten

Stichting RAVON
Postbus 1413
6501 BK Nijmegen
024-7410600
kantoor@ravon.nl

De volgende nieuwsbrief Kijk op Exoten zal in januari 2014 verschijnen.